

KUR'ÂN'A GÖRE HAC İBADETİNİN BİREY HAYATINDAKİ DEĞİŞİM VE DÖNÜŞÜME ETKİSİ
THE EFFECT OF HAJJ (PILGRIMAGE) WORSHIP ON THE CHANGE AND TRANSFORMATION OF THE INDIVIDUAL LIFE ACCORDING TO THE QURAN

Mehmet ALTIN

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi,
İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı
mehmet_altin13@hotmail.com
ORCID ID: orcid.org/0000-0003-4441-0821

Öz

Kur'ân-ı Kerim'de insanların, Allah'a ibadet etmek için yaratıldıkları ifade edilmektedir. Onun için Allah'a iman eden her Müslüman, inancının gereği olarak O'na ibadet etmekle mükelleftir. İslâm dini ibadetlere büyük bir önem atfeder. Zira ibadetlerin insanın manevî dünyası üzerinde etkili bir gücü vardır. Kişinin mutlu ve huzurlu olabilmesi sahip olduğu maddî ve manevî dünyasının uyum içinde olmasına bağlıdır. İnsanoğlunun mana boyutuna tesir eden ibadetlerinden biri de hac ibadetidir. Bu ibadetin sahip olduğu ve diğer ibadetlerden ayıran farklı özellikleri nedeniyle insanları daha fazla etkilemesi söz konusudur. Hac ibadetini şuurlu bir şekilde edâ eden kişi, bir taraftan nefsini terbiye ederek takva sahibi, olgun bir mü'min olabilme imkânını yakalarken diğer taraftan da birlikte hac yaptığı Müslümanlarla kardeş olma şuuruna varır. Hac ibadetiyle ilgili ifade ettiğimiz bu hususlar aslında Kur'ân-ı Kerim'in de vurguladığı ve dile getirdiği gerçekliklerdir. Zira Kur'ân'da hac ibadetiyle ilgili âyetler incelendiğinde bu ibadetin birey hayatının değişim ve dönüşümüne katkısının çok büyük olduğunu gösterir. Biz bu makalede, hac ibadetiyle ilgili olan âyetleri inceleyerek; bu ibadetin birey hayatında gerçekleştirdiği değişim ve dönüşümü tespit etmeye gayret edeceğiz.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'ân, Âyet, Hac, Kâbe

Abstract

It is stated in the Quran that people were created to worship for Allah. Therefore, those who believe in Allah are obliged to worship Him as a requirement of their belief. Worships, which have an important place in the religion of Islam, have an effective power over the spiritual world of man. As it is known, man has a spiritual dimension besides his material dimension. It is possible for an individual to be happy and peaceful if his material and spiritual dimensions are in harmony. One of the basic prayers of Islam is the hajj worship. It is possible that this worship affects the individual more strongly due to some of its features that differ from other prayers. A Muslim person experiences the collective consciousness of unity and brotherhood with all Muslims in the world on the occasion of the hajj. At the same time, a person gets the opportunity to be a believer in taqwa by educating his soul through this worship. The points we have mentioned above regarding the hajj

are actually the realities emphasized and expressed by the Quran. Because, when the verses about hajj in the Quran are examined, it shows that this worship has a great contribution to the change and transformation of individual life. In this article, we will try to determine the effect of this worship on the change and transformation of individual life by examining the verses related to the hajj.

Keywords: Tafsir, Quran, Verse, Hajj, Kaaba

Giriş

Kur'ân'da Yüce Allah, “*Ben cinleri ve insanları, sırf bana kulluk/ibadet etsinler diye yarattım.*”¹ buyurarak insanların yaratılma sebebini belirtmektedir. Nitekim insanlara rehber olarak gönderilen bütün peygamberlerin, insanları bir ve tek olan Allah'a ibadet etmeye çağırması² bu hususu vurgulamaktadır. Onun için Allah'a iman eden her Müslüman, inancının gereği olarak O'na ibadet etmekle yükümlüdür. İbadet ise “Mükellef olan kişinin yaratana karşı saygı ve boyun eğmesini simgeleyen, Allah ve resulü tarafından yapılması istenen belirli davranış biçimleridir.”³ İslâm dininde önemli bir yeri olan ibadetler, insanın ruhsal dünyası üzerinde son derece etkili bir güce sahiptir. İnsan hem maddî hem de manevî boyutu olan bir varlıktır. Onun için kişinin mutlu ve huzurlu olabilmesi maddî ve manevî boyutlarının uyum içinde olması ile mümkündür. Allah'ın kullarına emrettiği ibadetler bireyin imanını takviye edip güçlendiren, geliştirip derinleştiren kaynaklar olma özelliği taşımaktadır.⁴ Başka bir ifadeyle ibadetler inancın pratiğe yansımaları olup, hem kişiyi, hem de toplumu psikolojik ve sosyolojik olarak huzura kavuşturur. Böylece ibadet, bir taraftan Allah ile kul arasındaki ilişkiyi güçlendirir diğer taraftan da hikmet boyutuyla da manevî huzuru ve toplumsal kenetlenmeyi sağlar.⁵

İslâm'ın farz kıldığı temel ibadetlerinden biri de hac ibadetidir. Hac, “Özel şartlar ile özel birtakım ibadetleri yerine getirmek için belli bir vakitte Mekke'de ki Kâbe'yi ziyaret etmektir.”⁶ İslam âlimleri hac ibadetinin temelini Hz. Âdem'e kadar götürdükleri tarihî bir ibadettir. Nitekim son peygamber Hz. Muhammed (sav), elçi olarak kavmine gönderildiğinde Mekke'de hac yapılmakta idi. Ancak inen Kur'ân âyetleri ve Hz. Peygamber'in emirler ve uygulamaları, hac ibadetine karıştırılmış şirk geleneklerini ve yanlış uygulamaları ortadan kaldırmış, haccı yeniden aslına döndürerek düzenlemiştir.⁷ Haccın Müslümanlara ne zaman farz kılındığı konusunda görüş birliğine varılamamıştır. Kaynaklarda hicretin 5, 6, 7, 8, 9 ve 10. yılları ileri sürülmüşse de 9. yılda farz kılındığı görüşü daha kuvvetli bulunulmuştur.

¹ ez-Zariyât 51/56.

² Bk. el-Bakara 2/83.

³ Geniş bilgi için bk. Ferhat Koca, “İbadet (İslam'da İbadet)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1999), 19/240.

⁴ Metin Bozkır, *İbadetlerin Ruhsal Boyutu* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), IV; Hüseyin Certel, “Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi” *Dini Araştırmalar* 1/4 (Haziran 1999), 211.

⁵ Bünyamin Erul - Ekrem Keleş, *Haccı Anlamak* (Ankara: DİB Yayınları, 2010), 9.

⁶ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-Cürçânî, *et-Ta'rifât*, thk. Muhammed Siddik el-Minşâvî (Kahire: Daru'l-Fazile, ts.), 73; Mustafa el-Buğâ vd., *el-Fikhu'l-Menheci* (Dimaşk: Daru'l-Kalem, 1996), 2/113.

⁷ Ali Akpınar, “Kur'an Ayetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler” *Marife* 3/1 (Mayıs 2003), 89.

Hicretin dokuzuncu yılında Hz. Peygamber, Hz. Ebû Bekir'i hac emîri olarak görevlendirerek Müslümanların hac farizalarını edâ etmelerini sağlamıştır. Hz. Peygamber kendisi ise hicretin onuncu yılında, veda haccını edâ etmiş, hac ibadetinin günümüze kadar değişmeyen uygulamalarını ümmetine bildirmiştir. Yüzyıllar boyu aslını muhafaza ederek sürüp gelen hac ibadeti, günümüzde de her yıl milyonlarca iman ehlinin edâ ettiği bir ibadettir.⁸

Hac, Kur'ân'ın ifadesiyle Hz. İbrâhim'den beri insanların Allah'ın huzuruna davet edildiği⁹ bir ibadettir. Nitekim bir kısım fıkıh âlimine göre bir Müslüman hacca gidebilecek güç ve imkânı bulursa, geciktirmeden bu çağrıya icabet etmesi gerekir.¹⁰ Bu konuda Allah şöyle buyurmaktadır: *وَاللَّهُ عَلَى النَّاسِ حَجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ سَبِيلًا وَمَنْ كَفَرَ فَإِنَّ اللَّهَ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ* "...Yoluna gücü yetenlerin Beyt'i haccetmeleri, insanlar üzerinde Allah'ın bir hakkıdır. Kim inkâr/nankörlük ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir."¹¹

Âyet-i kerime Beytullah'a ulaşmaya gücü yeten kimse için haccin farz olduğunu belirtmektedir. *وَاللَّهُ غَنِيٌّ عَنِ الْعَالَمِينَ*/Kim inkâr/nankörlük ederse bilmelidir ki, Allah hiçbir şeye muhtaç değildir. Müfessirlerin çoğunluğu bu cümlenin, öncesi ile ilgili olduğunu ve *كَفَرَ* fiilinin "nankörlük etmek" anlamında olduğunu söyleyerek bu cümleyi, "kim gücü yettiği hâlde nankörlük edip hac ibadetini yerine getirmezse" şeklinde yorumlamaktadır. Buna göre âyette imkân sahibi olduğu halde hacca gitmeyen kimsenin çok büyük bir günah işlemiş, Allah'ın buyruğuna karşı isyankârlık etmiş olacağına işaret edilmektedir.¹² Bunun içindir ki Peygamberimiz "Haccetmeden ölen kimse, ister Yahudi, ister bir Hıristiyan olarak ölsün!"¹³ buyurmuştur.

Malî ve bedenî bir ibadet olan hac, maddî ve manevî, dünyevî ve uhrevî, ferdî ve içtimâî gibi birçok yönü olan bir ibadettir. Her şeyden evvel küllî bir teslimiyetin ifadesidir. Hac, bir taraftan Allah'a iman, tevhîd inancı, peygamberlere iman, ahiret inancını sağlamlaştırırken, diğer taraftan da Müslümanlara takva, sabır, sevgi, saygı, kardeşlik, fedakârlık, cömertlik gibi ahlâkî güzelliklere sahip olabilme imkânını sunmaktadır. Bu yönleriyle hac, hem akaid, hem ibadet, hem de ahlâk dersleri yoğunlaştırılmış olan bir eğitim mektebi gibidir.¹⁴ Öte yandan hac ibadeti baştan sona sembollerle dolu bir ibadettir. Adeta bir semboller haritasıdır. Her bir

⁸ Ramazan el-Bûtî, *Fikhüs-sîre* (Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1991), 451; Mehmet Bayyigit, *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*, (Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998), 36-37; Abdülkerim Özaydın, "Hac (İslam'da Hac)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/387.

⁹ el-Hac 22/27-29.

¹⁰ Bk. Hayrettin Karaman vd., *İlmihal 1* (İstanbul: DİB Yayınları, 2004), 1/515.

¹¹ Âl-i İmrân, 3/97. (*Kur'ân-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.)

¹² Mehmet Altın, "Âyetlerde Geçen Esmâ-i Hüsnânın Fikhî ve İtikadî Hükümlere/Meselelere Kaynaklık Etmesi", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/2 (Aralık 2019), 601.

¹³ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî* thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârimî, (Riyâd: y.y., 2000), Menâsik, 2 (No. 1792).

¹⁴ Erul - Keleş, *Haccı Anlamak*,9-10.

fiil ve davranışın sembolik bir anlamı, bireyi eğitici ve bilinçlendirici bir yönü vardır. Hac ibadeti ihram, telbiye, vakfe, kurban, saçları tıraş etme, şeytan taşlama, tavaf, sa'y, namaz, zikir, tevbe, istiğfar, ilgili yasaklar, sadaka vb. yoğunlaştırılmış bir dizi ibadetten oluşmakta, bu anlamda birçok özellikleri bünyesinde taşımaktadır. Hacca giden bir Müslüman, hac süresince yerine getirdiği ibadetler ve katlandığı sabır sayesinde güçlü bir manevî eğitime tabi olur. Böylece hem inanç esaslarını pekiştirir hem de ahlâkî güzellikleri kazanma ve yaşama fırsatını bulmuş olur.¹⁵

Hac aynı şekilde birçok hikmeti barındıran önemli bir ibadettir. Nitekim hacca ilgili âyetlerde “Onlar kendileri için olan birtakım menfaatlere tanık olsunlar...”¹⁶ “Onda (Hac fiillerinde veya kurbanlıklarda) sizler için belli süreye kadar bir takım menfaatler vardır...”¹⁷ denilerek hac ibadetine bireysel ve toplumsal, maddî ve manevî, dünyevî ve uhrevî faydalara işaret edilmektedir.¹⁸ Haccin faydalarından bir kısmı şöyle özetlenebilir:

“Hac ibadeti bünyesinde taşıdığı ve diğer ibadetlerden farklılaşmasını sağlayan bazı özellikleri sebebiyle bireyi dinî açıdan daha güçlü bir şekilde etkilemesi söz konusudur. Hac ibadeti sayesinde birey, nefsinin terbiye ederek manevî, ahlâkî ve ilâhî bir sefer yapmak, bu suretle kâmil ve faziletli, takva sahibi ve ârif bir mü'min olmayı başarabilme imkânı yakalar. Bu sebeple diğer ibadetlerde olduğu gibi hac ibadeti de insanı merkez alır. Böylece hac ibadetine gayesi, bireye eşref-i mahlûkat olduğunun bilincini kazandırarak kendine çeki düzen vermesini, nefsinin kontrol altına almasını sağlamaktır”.¹⁹

Hac ibadetiyle ilgili söz konusu ettiğimiz hususlar aslında Kur'ân'ın da işaret ettiği ve üzerinde durduğu hususlardır. Kur'ân'ın yirmi beş âyetinde²⁰ ve özellikle de Hac Sûresi'nde haccin mana ve önemine sıklıkla vurgu yapılmaktadır. Hac ibadetiyle ilgili söz konusu âyetler incelendiğinde bu ibadetin birey hayatının değişim ve dönüşümüne katkısının çok büyük olduğunu gösterir.

Biz bu çalışmada, hac ibadetiyle ilgili olan âyetleri inceleyerek; bu ibadetin birey hayatının değişim ve dönüşümüne etkisini tespit etmeye gayret edeceğiz.

1. Bireyin Şirkten Arınıp Tevhîdî Bilince Varması

Mahlûkat içerisinde değerli bir varlık olarak yaratılan insanın, dünya ve ahirette mutlu olabilmesi, yüce yaratıcıya gereği gibi iman edip O'nun razı olduğu hayatı yaşamasıyla mümkündür. Allah'a gereği gibi iman etmenin başında da O'nun varlığına ve birliğine iman etmek gelir. İnsanlık tarihine bakıldığında çoğu zaman farklı bahanelerle tevhîd çizgisinden uzaklaşıp, şirk bataklığına düşüldüğü görülür. Ancak Yüce Allah merhameti gereği insanı kendi haline terk etmemiş, değişik zaman dilimlerinde düştüğü bu bataklıktan kurtaracak peygamberler ve ilâhî mesajlar

¹⁵ Veysel Akkaya, *Hacci Yaşayanlar* (İstanbul: Nesil Yayınları, 2008), 512; Ahmet Rifat Geçioğlu, “Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım” *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 16/1 (Ekim 2016), 222.

¹⁶ el-Hac 22/28.

¹⁷ el-Hac 22/33.

¹⁸ Akpınar, “Kur'an Ayetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı”, 98.

¹⁹ Süleyman Uludağ, “Cemâl-i Kâbe ve Hac”, *Keşkül Dergisi* Hac Özel Sayısı, (2006), 15; Ahmet Rifat Geçioğlu, “Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayış Üzerindeki Etkileri: Bir Tipleme Denemesi”, *Bilimname* 2019/37 (Nisan 2019), 244.

²⁰ Bk. el-Bakara 2/189, 196-199; el-Mâide 5/97; el-Hac 22/26-37.

göndermiştir.²¹ İnsanlığa gönderilen tüm ilâhî dinlerin ana gayesi “tevhîd”i yerleştirmek, “şirk”i ortadan kaldırmak olduğu gibi son din İslâm’ın da temel gayesi bu olmuştur. Tevhîd, “zâtı ilâhîyi, tasavvur ve tahayyül edilebilecek tüm şeylerden soyutlayarak, Yüce Allah’ın Rubûbiyetini tanımak, vahdaniyetini ikrar etmek ve O’nu tüm ortak ve şeriklerden beri kılmaktır.” İslâm dini tevhîd dinidir. Dolayısıyla İslâm dinine giren herkesin “Allah birdir, O’ndan başka ilâh yoktur.” şeklindeki tevhîd ifadesini dil ile söyleyip kalp ile tasdik etmesi bir zorunluluktur.²²

İlâhî dinlerin temelini oluşturan tevhîd inancının karşısında şirk yer almaktadır. Şirk, “Allah’ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde veya O’na ibadet edilmesinde ortağı ya da benzerinin bulunduğu inanma” demektir.²³ Günahların en büyüğü Allah’a şirk koşturmadır. Allah, şirk günahını affetmez, ancak şirk dışındaki günahları affedeceğini ifade etmiştir.²⁴ “Allah kendine ortak koşulmasını asla bağışlamaz. Bundan başkasını dilediği kimse için bağışlar. Kim Allah’a ortak koşarsa büsbütün sapmıştır”²⁵

Kur’ân, insanları tevhîde davet etmektedir. Bu davete icabet insanları şirk ve küfrün karanlığından kurtarıp tevhîdin aydınlığına çıkaracaktır.²⁶ Kur’ân-ı Kerim’de Allah’ın zâtından söz eden pek çok âyette O’nun sıfatlarına vurgu yapılmış, tevhîdin önemine dikkat çekilmiştir. “...De ki: “Hakikat ancak şu: O tek ilâhtır ve ben de eş koştuklarınızdan uzağım.”²⁷

Hacla ilgili âyetler incelendiğinde şu hususlar göze çarpar: “Söz konusu âyetlerle hac ibadetinin önemi, hikmeti, zamanı ve yerleri tayin edilmiştir. İslâm’dan önce hac ibadetine bulaştırılmış şirk geleneklerine son verildiği, asıl hedefinden sapan bazı uygulamaların yeniden hedefine oturtulduğu ve uygulamada birtakım kolaylıklar sağlandığı ifade edilmiştir”.²⁸

Kur’ân-ı Kerim, Kâbe’yi hac ibadetinin merkezi ve aynı zamanda tevhîdin sembolü olarak ortaya koymaktadır. Nitekim bir âyette şöyle buyrulur: *İbrâhim’e Kâbe'nin yerini gösterip şöyle dediğimiz anı hatırla: “Bana hiçbir şeyi ortak koşma, tavaf edenler, orada kıyama duranlar, rüku ve secde edenler için evimi temizle!”*²⁹

Tevhîdin şiarı olan Kâbe-i Muazzama’nın bulunduğu yeri Allah, Hz. İbrâhim’e gösterdiğinde ona kendisine şirk koşturmadır ve Beytullah’ı temiz tutma emrini vermiştir. Bununla aslında Allah’ın evini ziyaret etme niyetinde olan mü’minlere şöyle bir mesaj verilmek istenmiş olabilir: “Önce gönül/kalp şirk

²¹ İbrahim Demirel, *Sebe Suresi Bağlamında Tevhid ve Şirk* (Karabük: Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 103.

²² Cürcânî, *et-Ta’rifât*, 62; Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhit* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005), 22.

²³ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/193.

²⁴ Karaman vd., *İlmihal 1*, 1/78.

²⁵ en-Nisâ 4/116.

²⁶ İbrâhim 14/52.

²⁷ el-En’âm 6/19.

²⁸ Akpınar, “Kur’an Ayetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı”, 103.

²⁹ el-Hac 22/26.

kirinden temizlenecek, sonra da Allah'ın Beyt'i temizlenecektir. Dolayısıyla önce tevhîd inancı, sonra da hac ibadeti gelecektir".³⁰

Vehbe Zühaylî (öl. 2015) söz konusu âyetin tefsirinde şöyle der: "Müfessirler, Beyt-i Haram'ın Allah Tealâ'nın emriyle ve İbrâhim Halil'in eliyle temellerinin yükseltilmesinin iki hedefi olduğunu beyan etmişlerdir. Birincisi Allah Tealâ'nın birliğinin ilân edilmesi ve şirk lekelerinden uzak halisane tevhîdin izhar edilmesidir. İkincisi de Beytullah'ın bütün put ve heykellerden, pisliklerden, küfür ve bid'at görüntülerinden temizlenmesidir".³¹ Âyetteki "*evimi tertemiz tut*" emri, Beytullah'ın put gibi şirke götüren kirlere temiz tutularak tevhîdin açıkça ortaya konulmasına dair bir emirdir.³²

Haccın bireye tevhîd bilinci olarak kazandırdığı kazanımlardan bir tanesi de kişinin sahip olduğu tevhîd inancını tarihteki kökleriyle olan irtibatını güçlendirmesidir. Bu ilişkilendirmeye bağlı olarak kişi, tevhîd mücadelesinde model şahsiyet olmuş kimselerle özdeşleşme imkânı bulur. Haccın kazandırdığı bu tür kazanımları, Kur'ân'da ifade edilen, "*haccın faydaları*"⁸³ bağlamında değerlendirilebilir. Dünyanın her tarafından hac için gelen Müslümanlar, Peygamberimizin ve ondan önceki pek çok peygamberin tevhîd mücadelesi verdikleri ortamı, mabed için yeryüzünde kurulan ilk yapıyı ve diğer dini belgeleri yerinde görme imkânını yakalarlar.³³

2. Bireyin Kötü Huylarından Vazgeçip Nefis Tezkiyesini Gerçekleştirilmesi

Kur'ân-ı Kerim'de değişik formlarla zikredilen nefis kavramı, insanın zihnini en çok meşgul eden olgulardan biri olmuştur. İnsanı diğer canlılardan ayıran temel özellik nefsin "*fücur*" ve "*takva*" denilen ve taban tabana birbirine zıt olan çift boyutudur.³⁴ Biz burada nefsin "*fücur*" boyutunu yani insana kötülüğü emreden nefsin hac ibadetiyle ıslah edilebileceğini konu edineceğiz.

Allah'ın farz kıldığı ibadetlerin temel hedefi nefis tezkiyesidir. Nefsi arındıran en önemli metotlardan biri de ibadetlerdir. İbadetin gayesi, mahlûkatın yaratıcısı olan Allah ile sürekli irtibatın gerçekleştirilmesidir. Allah'ın kullarını ibadetle yükümlü kılmasının hikmetlerinden birisi de onları maddî ve manevî kirlere arındırmak ve onları ruhî hastalıklardan kurtarmak içindir. Böylece onların ahiret hayatını kazanarak ebedî selamete kavuşmaları söz konusu olur. İbadetlerin nefsi tezkiye etme görevini yerine getirebilmesinin tek şartı "*dini yalnız Allah'a has kılarak*" yapılmasıdır.³⁵ Nitekim Kur'ân'da şöyle buyrulur: "*De ki: Bana, dini Allah'a has kılarak O'na kulluk etmem emrolundu.*"³⁶

³⁰ Bayraktar Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri* (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007), 13/71.

³¹ Vehbe Zühaylî, *et-Tefsîru'l-münîr* (Şam: y.y., 2009), 9/215.

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Bekr Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki (Beyrut: y.y., 2006), 14/259-360.

³³ M. Sait Şimşek, *Kur'an'ın Ana Konuları*, (İstanbul: Beyan Yayınları, 1999), 168.

³⁴ Musa Turşak, "Kur'an'ın Bazı Ayetleri Çerçevesinde Nefis Kavramının İnsan Davranışlarına Etkisi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (Nisan 2019), 1304.

³⁵ Bayraktar Bayraklı, *İslam'da Eğitim Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*, (İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009), 264; Hamza Aktaş, *Din Eğitimi Açısından Kur'ân'da Nefis Kavramı*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012), 111-112.

³⁶ ez-Zümer 39/11.

İbadetler, takvaya ve ihlâsa götürdüğü müddetçe hem nefsi arındırır hem de kişiyi kâmil-i insan olmaya götürür. Kur'ân-ı Kerim'de hac, oruç ve kurban ibadetlerinin kişiyi takvaya ulaştıracağı belirtilir.³⁷ Namazın huşu içerisinde kılındığında şehvetten ve kötü davranışlarından alıkoyacağı ifade edilir.³⁸ Böylece ibadetler vasıtasıyla nefsin terbiye ve tezkiyesi gerçekleşmiş olur.³⁹ Diğer ibadetler gibi hac ibadeti de insanı her türlü kirlerden temizleyen, mü'mini ruhen arındırıp paklayan bir ibadettir: *"Sonra kalan hac fiillerini tamamlayıp temizlensinler, adaklarını yerine getirsinler ve o kadîm evi (Kâbe) tavaf etsinler."*⁴⁰

Bu âyetteki *لِيُقِضُوا نَفْسَهُمْ* / "Sonra kalan hac fiillerini tamamlayıp temizlensinler" ifadesi hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Birçok müfessire göre burada maksat, ihram yasağı sebebiyle bedende oluşan kirlerin temizlenmesidir. Özellikle tırnakların ve vücudun bazı bölgelerindeki kılların kesilmesi, saç sakal temizliğinin yapılmasıdır.⁴¹ Bayraktar Bayraklı ise konuyu çok daha farklı değerlendirerek söz konusu edilen temizliğin manevî kirlerden arınma olduğunu belirtir ve şöyle der:

"Konuyu maddî kirlerden, manevî kirlere götürürsek farklı bir anlam çıkacaktır. Bakara 197'de hac esnasında cinsel ilişki kurmak, günah sayılan davranışlara yönelmek, kavga etmek yasaklanmıştır. Burada yasaklanan üç davranış şekli, insan için o anda manevî kir olarak kabul edilmektedir. İşte tefsirini yapmakta olduğumuz bu âyetteki kirlerin giderilmesi emri, manevî kirleri gidermek manasına da alınabilir. Bu manevî kirlerin bulunduğu bir elbiseye bürünmek, ruhun gıdası olan takvayı elde etmek için büyük bir engeldir. Dolayısıyla söz konusu yasaklar, insanın hacdaki takva denen ruh gıdasını ortadan kaldıracığı için yasaklanmıştır".⁴²

Zikredeceğimiz şu âyette ise bazı yasakların emredilmesi, ruh olgunluğuna vesile olan takvayı elde etmeye yöneliktir: *"...Hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapsak ve tartışıp çekişmek yoktur. Ne hayır işleseniz Allah onu bilir. Azık edin; şüphesiz azığın en hayırlısı takvadır. Öyleyse bana saygı duyun, ey akıl sahipleri!"*⁴³

Bu âyette hac ibadetini yerine getiren bir kimsenin konuşmalarından ve ortaya koyacağı her türlü davranış ve amellerinde çok dikkatli olması gerektiği hususu dile getirilmektedir. Bu ibadetin en güzel şekilde, kötü ve çirkin eylemlerden uzak olarak yapılması, Müslümanı manevî doyuma ulaştıracaktır. Bu nedenle âyette, hac yapan kişinin kadına cimâ niyetiyle yaklaşması, günaha sapsak ve tartışıp çekişmesi gibi davranışlardan uzak kalması gerektiğinden söz edilmektedir. Bu fiiller hacda yapılması yasak olan fiillerdir. Zira Hz. Peygamber, *"Bir kimse hacceder ve hac esnasında kötü söz söylemez ve büyük günahlardan çekinir, fık-ı fücur işlemekte ısrar etmezse, o kimse günahlarından arınarak annesinden doğduğu"*

³⁷ Bk. el-Bakara 2/197, 183; el-Hac 22/34-37.

³⁸ Meryem 19/59, el-Ankebût 29/45.

³⁹ Aktaş, *Din Eğitimi Açısından Kur'ân'da Nefis Kavramı*, 112.

⁴⁰ el-Hac 22/29.

⁴¹ Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 4/17.

⁴² Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 13/73.

⁴³ el-Bakara 2/197.

günkü gibi tertemiz olarak hacdan döner."⁴⁴ buyurarak haccını gerektiği gibi edâ edenin annesinden doğduğu gün gibi tertemiz olacağını ifade etmiştir.⁴⁵

Müfessirler âyette zikredilen *أَتَزَوَّدُوا* "azıklanın" ifadesini farklı tefsir etmişlerdir. Bir kısım âlime göre bu ifade "hac yolculuğu için azık tedârik edinin, kimseye muhtaç olmayın ve kimseden bir şey istemeyin" anlamına gelirken, bir kısmına göre ise "âhret için azıklanın, Allah'a itâat ve ibadet edin, hayırlı işler yapın ki, yarın öteki dünyada sıkıntı çekmeyip rahat edesiniz" manasına gelmektedir.⁴⁶ Ancak âyetin bütününe bakıldığında "azıklanın" ifadesi söz konusu edilen iki anlama da gelebilir. Dolayısıyla hac yolculuğuna çıkan kişi hem hac yolculuğu için yiyecek ve içecek temin etmeli, hem de ibadet ve hayırlı işler yaparak ebedî âhret hayatı için azık edinme gayretine girmelidir.

Hz. Peygamberin 'hac ibadetini gerektiği gibi ifâ edenin annesinden doğduğu gün gibi tertemiz olacağı' şeklindeki müjdesi haccın her bakımdan büyük bir arınma, öze dönüş ve tevbe olduğu düşüncesini güçlendirmektedir.⁴⁷ Hac ibadetinin bireyin değişim ve dönüşümüne etkisi şöyle sırlanabilir:

a. Hac ibadeti, irade eğitimi yönüyle hacca niyet eden kimse için bir tür "nefis imtihanı"dır. Örneğin mü'minin ihramda iken cinsel ilişkide bulunmasının haram olması kişinin/bireyin ahlâkî davranmaya yönlendirmesi yolunda bir egzersizdir.⁴⁸

b. Hac sırasında yakışıksız davranış ve kavgadan kaçınmak, öfke, saldırganlık dürtülerine hâkim olmak, hacca gelenlerin ilâhî güven ve korumanın altında barış ve huzur içerisinde Allah'a kulluk etmelerini kolaylaştırır.⁴⁹

c. Hac, nefsanî arzuları engelleyerek nefse hâkim olmayı öğretir. İnsanları nefisle mücadeleyle, aşırı istek ve hevesleri kontrol etmeye alıştıırır. Böylece hac ibadeti vesilesiyle kişi, aşırı istek ve hevesleri sonucu kazanmış kötü alışkanlıklarını terk ederek saf fitrat durumuna dönüşünü gerçekleştirir.⁵⁰

d. Hac ibadetinin hedeflerinden birisi de insanda var olan kibir, gurur ve insanları küçük görme gibi ahlâkî kusurları engellemektir. Nitekim hacdaki birçok ilke ve uygulama, insanlara karşı büyüklenmeme, kibirlenmeme, alçak gönüllü olma gibi erdemleri kazandırmaya yöneliktir.⁵¹

e. Haccın önemli uygulamalarından birisi de kurban kesmektir. Kesilen kurbanların muhtaç kimselere ulaştırılması bir eğitim ve alışkanlık kazandırma

⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Daru Tavki'n-Necât, 2001), "Bâbu Fadl-i Haccî'l-Mebrûr", 4 (No. 1521).

⁴⁵ Nurdoğan Türk, "Kur'ân-ı Kerîm'de Hac Ve Umre İbadetlerine Dair Yanlış İnanç Ve Davranışları İfade Eden Âyetlerin Tefsiri". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Haziran 2014), 26.

⁴⁶ Bk. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an tevîli'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki vd. (Kahire: y.y., 2001), 3/499; Fahrudin Muhammed b. Ömer er Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, (Beyrut: y.y., 1981), 5/182-183.

⁴⁷ Asım Yapıcı, *İslâm'da Tövbe ve Dinî Yaşayıştaki Rolü* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), 203.

⁴⁸ Nuray Sarice, "Din Eğitimi Açısından Hac İbadeti", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (Aralık 2020), 513.

⁴⁹ Abdurrahman Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", *Diyanet İlmî Dergi* 44/1 (Mart 2008), 96.

⁵⁰ Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 101; Sarice, "Din Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 513.

⁵¹ Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 105.

sürecidir. Ayrıca kurban kesen kişi, bu davranışıyla gerektiğinde sahip olduğu her şeyi Allah yolunda feda edebileceğini tecrübe eder.⁵²

f. Hac, zorluk ve sıkıntılara karşı insanı eğitir. İradeyi güçlendirerek nefse hâkim olmayı öğretir. Dinî duyguların gelişmesine etki ederek, bu duygunun şuur haline gelmesine yardımcı olur. Müslümanı olgun bir insan haline getirir.⁵³

g. Nefsin menfi isteklerine karşı durma, sabretme, canlılara zarar vermeme, tevbe etme, nefis muhasebesini yapma, maddiyata değer vermeme gibi hac ibadetinin özünde yer alan davranışlar insanın Allah'a ulaşması için geçirdiği bir eğitim sürecidir.⁵⁴

h. Sembolik bir uygulama olan şeytan taşlamadaki asıl mana insan tabiatında yer alan kötü eğilimleri ve bunlar vasıtasıyla insanı kıskırtmaya çalışan şeytanın etkilerini ortadan kaldırmaktır. Böylece benciliğini saf dışı ederek akıl ve iradeyi yüceltip, kötülüğün sembolü olan nefsin ve şeytana karşı savaş ilan etmektir.⁵⁵

Netice itibarıyla denilebilir ki hac ibadeti vesilesiyle nefsin menfi isteklerine karşı durma, sabretme, canlılara zarar vermeme, tevbe etme, nefis muhasebesini yapma gibi bireyde bir ahlâk eğitiminin gerçekleşmesi söz konusudur.⁵⁶

3. Bireyin Takvaya Ulaşması

Yüce Allah'ın kullarına emrettiği ibadetler, takvayı güçlendirir. Mü'min kişi, ibadet yaptıkça takvası da artar. Allah'a ibadet etme ile takva arasındaki ilişkiyi Kur'ân şöyle açıklar: *"Ey insanlar! Sizi ve sizden öncekileri yaratan rabbinize kulluk/ibadet edin ki takvaya eresiniz."*⁵⁷

Bu âyette belirtilen ibadet etme ile takva arasında ilişki ve irtibat şöyle kurulabilir:

"Allah'a kulluk etmenin (İslâm'a özgü iman, ibadet, ahlâk ve diğer amellerin) hâsıl edeceği sonuç takvadır. Buna göre de takva ile kulluk birbirini tamamlayan, biri bulunmadan diğeri bulunmayan, her ikisi bir bütün olarak yaratılışın amacını teşkil eden iki kavram olarak ortaya çıkmış olur. Yani insanlar Allah'a kulluk edince yaratılış amaçlarını teşkil eden takvayı gerçekleştirmiş, bunu gerçekleştiren de kulluğu yerine getirmiş olurlar".⁵⁸

Diğer ibadetler gibi hac ibadetinin temel hedeflerinden birisi de bireyi maddî ve manevî kirlerden temizleyerek takvaya ulaştırmaktır. Nitekim Allah, hac ahkâmından bahsettiği bazı âyetlerde, mü'minleri takvaya davet etmektedir: *"Hac bilinen aylardadır. Kim o aylarda hacca karar verip niyet ederse, bilsin ki hac sırasında kadına yaklaşmak, günaha sapmak ve tartışıp çekişmek yoktur. Ne hayır işleseniz Allah onu bilir. Azık edinin; kuşkusuz azığın en hayırlısı takvadır. Öyleyse bana saygı duyun, ey akıl sahipleri!"*⁵⁹

⁵² Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 110-111.

⁵³ Celal Kırcı, *Kur'an-ı Kerim'de Fen Bilimleri* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1989), 311.

⁵⁴ Geçioğlu, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", 236.

⁵⁵ Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 240.

⁵⁶ Geçioğlu, "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım", 236.

⁵⁷ el-Bakara 2/21.

⁵⁸ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/85.

⁵⁹ el-Bakara 2/197.

Birçok müfessire göre bu âyet, hacca azık edinmeksizin gelen özellikle Yemenli hacılar hakkında nazil olmuştur. Onlar yanlarına yiyecek ve içecek almadan hac yolculuğuna çıkarlardı. Sonra da dilencilik yaparak insanlara yük olurlardı. Bu âyetle böyle davranmak yasaklandı ve hac yolculuğuna çıkanların azık edinmeleri emredildi. Âyette “Azık edin” emrinin ardından “kuşkusuz azığın en hayırlısı takvadır” buyruğu ile Allah onlara ayrıca ahiret yolculuğunu hatırlatmakta ve takva azığını edinmeye teşvik etmektedir.⁶⁰

Burada takvanın “en hayırlı azık” olarak ifade edilmesi şöyle izah edilebilir:

“Takvanın “en hayırlı azık” şeklinde nitelendirilmesi onun vazgeçilmezliğine işaret eder. Aynı âyette kötü söz, fık u fücûr, çatışma ve sürtüşme gibi ahlâka ve özellikle haccın yüksek ahlâkî ve manevî atmosferine yakışmayan tutumlardan sakınmak, dolaylı olarak “hayır” ve “takva” diye isimlendirilmiştir ki, buradan takvanın, haccın belirtilen atmosferine saygı ve ahlâkî olgunluk taşıdığı sonucu çıkmaktadır.”⁶¹

Bu da hacca niyet eden kişinin en fazla ihtiyacı olan şeyin, takvaya bürünmek olduğu hususunu gözler önüne sermektedir.

Âyette belirtildiği gibi hacda kadına yaklaşmak, günaha işlemek ve kavga etmek yasaktır. Dolayısıyla bu üç yasak, kişinin elde edeceği takva eğitimini ve azığını oluşturmaktadır. Kadına yaklaşmamak, cinsel disiplini; günah işlememek, Allah ile kulun arasındaki ilişkisinin olumluluğunu ve kavga etmemek de sosyal bakımdan dengeli davranışı ifade etmektedir. Bu üç eylemden sakınmak, takva denen azığın içindeki unsurları meydana getirmektedir.⁶²

Haccın önemli fiillerinden birisi de kurban kesmektir. Hac yapan kişi, hacda keseceği kurbanı takva amacıyla kesmelidir. Zira Allah, Hz. Âdem’in iki oğlunun sunduğu kurbanlarından bahsederken, “Allah ancak muttakilerinkini kabul eder.”⁶³ buyurmuştur. Böylece, kurbanın kabul edilmesinin olmazsa olmaz şartlarından birisinin, takva olduğu beyan edilmiştir.

Kur'ân, hac ibadetinin Cahiliye dönemindeki anlamsız gelenek ve göreneklere göre değil de takva şuuruyla yapılmasını emreder: “Sana hilâlleri soruyorlar. De ki: “Onlar insanlar ve hac için vakit ölçüleridir. Erdemlilik asla evlere arkalarından gelip girmeniz değildir; fakat erdemlilik kişinin Allah’a saygılı olmasındır. Evlere kapılarından gelin; Allah’a saygılı olun ki kurtuluşa eresiniz.”⁶⁴

Hac ibadetiyle ilgili olarak Cahiliye dönemindeki anlamsız gelenek ve göreneklerden birisi şöyleydi:

“Cahiliye döneminde Araplar ihramlı iken veya daha başka bazı dinî gerekçelerle evlerine girmezler; mutlaka girmeleri gerektiğinde de kapıyı kullanmanın doğru olmadığına inandıkları için evlerin arkasındaki bir pencereden veya açtıkları bir delikten girerler, iyi ve erdemli davranışın bu olduğuna inanırlardı. İşte bu âyet, böyle bir cahiliye âdetini ve inancını reddetmektedir. Onların bu uygulaması anlamsız bir meşakkatten, şekilcilikten başka bir şey değildir. Ayrıca evdekileri rahatsız edeceği için edebe de aykırıdır. Asıl iyi ve erdemli olan davranış, anlamsız geleneklerin tekrarı değil,

⁶⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/497; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, 3/329.

⁶¹ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/316.

⁶² Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 1/251.

⁶³ el-Mâide 5/27-32.

⁶⁴ el-Bakara 2/189.

insanın her işini takvaya göre yapması yani tutum ve davranışlarını Allah'a saygı, O'nun buyruklarını yerine getirip yasaklarından sakınma bilinci içinde yerine getirmesidir."⁶⁵

Kur'ân'da asıl giyilmesi gereken elbisenin ruhu süsleyen 'takva elbisesi' olduğu belirtilir.⁶⁶ Hac yolculuğunda da durum böyledir. *Haccı Anlamak* adlı eserde bu husus şöyle özetlenir:

"Hacca gidenler, sosyal ve ekonomik statülerini gösteren dünya elbiselerini, makam ve mevkilerini ortaya koyan üniformalarını bir kenara bırakıp, Allah önünde herkesin eşit olduğunu sembolize eden iki basit giysi olan ihrama bürünürler. Artık dünyevi elbiseler çıkarılmış kişilikler ortaya konulmuştur. Kısacası, çoğu zaman karakterleri örten, şahsiyetleri gizleyen süslü elbiseler atılmış "takva elbisesi" esas alınmıştır. Burada bürünen iki parça kumaş da sadece eşitliği sağlamaya ve avret yerlerini örtmeye yöneliktir. Mîkat ile başlayan bu kutsal yolculukta asıl giyilmesi gereken elbise ise takva elbisesidir. Zira Yüce Allah; "*Takva elbisesi daha hayırlıdır*"⁶⁷ buyurmuştur".⁶⁸

Son olarak denilebilir ki hac ibadeti kişinin tüm hayatı boyunca çevresi ile duyarlı, anlamlı ve iyiliği merkeze alan bir ilişki tarzı geliştirmesine katkı sağlar. Aynı şekilde hac, hacı adayına olgun mü'min kişiliği kazandırdığı ve onu takva yönüyle eğittiği görülür.⁶⁹

4. Hac Öncesi ve Sonrasında Kişinin Allah'ı Zikretme ve Nimetlere Şükretme Şuuruna Varması

İnananlara farz kılınan tüm ibadetlerin amacı Allah'ı zikretmek, O'na yönelmek ve O'nu hatırlamaktır. Dolayısıyla ibadetlerin ruhu zikirdir.⁷⁰ Zikir "Allah'ı anmak ve unutmamak suretiyle gafletten ve nisyandan kurtuluş" demektir. Allah'ı zikretmek hem dil hem kalp hem de tüm organlarla beraber yapılır. Dilin zikri Allah'ı tesbih etmek, hamd ve şükre dair sözleri söylemektir. Kalbin zikri, Allah'a inanmak, O'nun zât ve sıfatlarını gösteren delilleri, emir ve yasaklarının düşünmektir. Organların zikri ise Allah'ın emirlerini yerine getirip yasaklardan kaçınmaktır.⁷¹

Yukarıda ifade ettiğimiz manada düşünüldüğünde insanların davet edildiği hac ibadeti de bir zikirdir. Nitekim ihram sonrası telbiye getirme, tavafta, say yaparken, Arafat ve müzdelife vakfesinde kısacası hac menâsıkının her aşamasında Allah'ı zikretme söz konusudur. Bu anlamda hac, hem sözlü hem kalbî hem de fiilî bir zikirdir. Allah, "*Meş'ari'l-Haram'da Allah'ı zikredin ve O'nu size gösterdiği şekilde anın*"⁷² ve "*Sayıli günlerde Allah'ı anın*"⁷³ buyurur. Bu âyetler, hac farızası münasebetiyle nazil olmuş ve amellerin hepsinde de zikir emredilmiştir.⁷⁴

⁶⁵ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/291.

⁶⁶ el-A'râf 7/26.

⁶⁷ el-A'râf 7/26.

⁶⁸ Erul - Keleş, *Haccı Anlamak*, 23.

⁶⁹ Ali Şeriati, *Hac*, çev. Ejder Okumuş (Ankara: Fecr Yayınları, 2012), 45; Sarice, "Din Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 506.

⁷⁰ Adem Varıcı, *Kur'an'da Zikir Kavramı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 34.

⁷¹ Reşat Öngören, "Zikir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2013), 44/409.

⁷² el-Bakara 2/198.

⁷³ el-Bakara 2/203.

⁷⁴ Adem Varıcı, *Kur'an'da Zikir Kavramı*, 35.

Rivayetlere göre cahiliye döneminde Araplar hac menâsikini tamamladıktan sonra Mina'da durarak atalarının yaptıklarını bir bir sayarak övünme yarışına girerlerdi. Kur'ân, bu yanlış uygulamayı reddederek şöyle buyurur: “(Hac) menâsikini bitirince atalarınızı zikrettiğiniz gibi, hatta ondan daha fazla Allah'ı zikredin.”⁷⁵

Bu âyette “hatta ondan daha fazla Allah'ı zikredin” buyurulması cahiliye dönemin uygulamalarının reddi açısından önemlidir. Dolayısıyla burada, Müslümanların bu yanlış uygulamayı reddetmeye, bunun yerine müşriklerin atalarını anmalarından daha güçlü bir biçimde Allah'ı zikretmeye davet edilmektedir.⁷⁶ İbn Abbas gibi bir kısım âlimlere göre ise âyetin anlamı genel olup, “Küçük çocuklar babalarını nasıl sevgiyle anar, onlardan yardım, ilgi ve destek beklerse siz de Allah'ı o şekilde, hatta daha güçlü ve canlı olarak zikredin, O'na sığınıp yardımını dileyin” manasına gelmektedir.⁷⁷

Allah, Bakara 198. âyette “Müzdelife'ye indiğinizde Allah'ı zikredin” dedikten sonra 200. âyette ise “Hac ibadetlerini bitirdikten sonra Allah'ı zikredin” buyurmaktadır. Buradan şu sonuç çıkarılabilir:

“Allah'ın, hem hac esnasında, hem de hacdan sonra sürekli zikredilmesi gerektiğini belirtmek için “Allah'ı zikredin” emri tekrarlanmıştır. Hac yapan kimse için hacın menâsiki/ibadetleri bitecektir, ama zikir devam edecektir. Her ibadetin bir zamanı vardır, ama zikrin zamanı yoktur. Çünkü o her an yapılması gerekli olan bir ibadettir”.⁷⁸ Kısacası hacdan sonra devamlı zikir içinde bulunup daima ruhî ve ahlâkî yüceliğe ulaşmaya dönük bir yol takip edilmelidir.

Yüce Allah'ı zikretmenin bir çeşidi de duâ etmektir. Duâ, ruhun Allah'a yükselmesi, kalbin Rabbiyle konuşması, kul ile kendisini yaratan arasında diyalogun oluşmasıdır. Kulun Rabbiyle irtibatını sağlayan duâ, Yüce Allah'ın nezdinde insana değer kazandıran çok önemli bir ameldir.⁷⁹ Nitekim Allah Kur'ân-ı Kerim'de bu hususu şöyle vurgulamaktadır: *أَقُلْ مَا يَعْجُبُ بِكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ* / “Deki: Duânız olmasa Rabbim size ne diye değer versin.”⁸⁰ Hac ibadetinin menâsikine bakıldığında hacın her aşamasında duânın vazgeçilmez bir unsur olarak var olduğu görülecektir. Hacca niyet ederken, Kâbe'yi ilk görünce, tavaf ve sa'y yaparken, Arafat ve Müzdelife vakfesine dururken ve daha birçok yerde hac yolcusu duâ ederek Rabbine tazarruda bulunur.

Hacın bireye kazandırdığı kazanımlardan birisi de nimetlere şükretme⁸¹ bilincidir. Zira Müslümanın Allah'ın nimetlerine şükretmesi hacın maksatlarının başında gelir. Aslında bütün ibadetler birer şükürdür. Şükür; “Allah'tan veya

⁷⁵ el-Bakara 2/200.

⁷⁶ Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, 1/318.

⁷⁷ Hafız İmaduddin Ebu'l-Fidâ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd.. (Kâhire: y.y., 2000), 2/261.

⁷⁸ Bayraklı, *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'an Tefsiri*, 2/514.

⁷⁹ Mehmet Altın, “Esmâ-i Hüsnâ İçerikli Duâ Âyetlerinin Tahlili”. *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Ocak 2020), 384.

⁸⁰ el-Furkân 25/77.

⁸¹ Şükür kavramı için bk. Ahmet Akbaş, *Kur'ân'da İnsanın Mutluluğu* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 249-252.

insanlardan gelen nimet ve iyilikten dolayı minnettarlığını ifade etme, nimete söz ve fiille mukabelede bulunma, Allah'a itaat edip günah işlemekten uzak durmak suretiyle nimetin gereğini yapmaktır."⁸² Râgıb el-İsfahânî (ö. 503/1109) şükürü üç kısma ayırır: Nimeti tasavvur etmek kalp ile şükür, nimeti vereni övmek dil ile şükür, hak ettiği oranda nimetin karşılığını vermek organlarla şükürdür.⁸³ Kur'ân-ı Kerîm'de şükür kelimesi türevleriyle birlikte yetmiş küsur yerde zikredilir. Bunların çoğunda Allah'ın nimetlerinden bahsedilir, bu nimetlere karşılık kulun şükretmesi gerektiği hususu vurgulanır ve şükredenlere verilecek mükâfatlardan bahsedilir.

Allah, insana her türlü nimetlerden vermiştir. Bundan dolayı verdiği nimetlere karşılık olarak insanın kendisini anmasını veya şükretmesini ister. Buna binaen Kur'ân-ı Kerîm'de: "Öyleyse beni anın ki ben de sizi anayım; nimetlerime karşılık şükredin ve nankörlük edip de kâfir olmayın"⁸⁴ buyurur. Nimetlere şükretme konusunda Allah başka bir âyette de "İçinde dinlenesiniz diye geceyi, aydınlatsın diye gündüzü yaratan Allah'tır. Şüphesiz Allah insanlara karşı lutufkârdır, ama insanların çoğu şükretmez."⁸⁵ buyurmaktadır. Bu âyete bakıldığı zaman görünüyor ki, Allah geceyi ve gündüzü insana bir nimet olarak vermiş ve insandan buna karşılık şükretmesini istemiştir. İnsanın Yüce Allah'a şükretmesi, kendisine bahşedilen nimetler devam ettiği ve bu nimetlerden istifade ettiği sürece Allah'a ibadet etmekten geri durmaması ve bu nimetler vasıtasıyla harama yönelmemesiyle olur. Aslında fiili şükür, Allah'ın farz kıldığı şeyleri yerine getirmek ve bunun üstüne nafileleri de yapmaktır.⁸⁶

Şükür ile nimet arasında bir bağ vardır. Çünkü nimet, Allah'ın, insanlara verdiği rızıklara karşılık şükretme hissini uyandırmak demektir. Aynı zamanda Allah ile kul arasında bir bağ oluşturur. Ayrıca Allah'ı, yaptığı iyiliklerden ve verdiği rızıklardan dolayı övmek ve O'na hamd etmek de şükürün kendisi ve bir parçasıdır. Şükürün ihtiva ettiği manalardan biri de Allah tarafından verilen nimet ve rızıkları bilip, Allah'a ibadet etmek demektir. Kul, nimeti tanırsa onu vereni de tanımalıdır. O'nu tanımaya başlayınca da sevmeye ve hoşlanmaya başlar. Eğer kul, nimeti tanımazsa ve inkâr ederse küfre düşmüş olur. Yani kişinin, nimeti ve onu vereni tanıyıp şükretmesi iman sahibi olduğunun göstergesidir.⁸⁷

Netice itibarıyla hac farızasını yerine getirmek için hac yolculuğuna çıkan kişi, bu yolculuğunu Allah'ın bir lütf u keremi olarak bilir ve buna karşı şükür görevini ifa etmeye çalışır. Böylece hac ibadeti bireye nimetlere karşı şükretme bilincini kazandırır.

⁸² Mustafa Çağrı, "Şükür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/259.

⁸³ Bk. Râgıb el-İsfahânî, , *Müfredâtu elfâzî'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Said Geylanî, (Beyrut: Daru'l-Marife, ts.), 265.

⁸⁴ el-Bakara 2/152.

⁸⁵ el-Mü'min 40/61.

⁸⁶ Bilal Gündüz, *Kur'an'da Küfürün Karşılığı Olarak Şükür* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 27.

⁸⁷ Farman İbragimov, *Din Eğitimi Açısından Kur'an'a Göre "Şükür" Kavramı* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 95.

5. Allah'ın Hürmete Layık Kıldığı Şeâir/Sembollere Derin Saygı Duyma Bilincinin Oluşması

Şeâir, "Allah tarafından vazedilen, O'na kulluk etmeye vesile olan, saygı gösterilmesi ve korunması gereken belli ibadet, işaret ve sembollerdir." Kur'ân-ı Kerim'de şeâir, hac konusunun ifade edildiği dört yerde *الشَّعَائِرُ* / 'şeâirullah' şeklinde geçer.⁸⁸ Şeâirullah kavramının hacla ilgili âyetlerde zikredilmesi ve Kur'ân'da hacdan sürekli olarak 'şeâir' ve 'meş'ar' olarak söz edilmesi hac ve şeâir kelimesinin birbirleriyle olan iribatını açıkça ortaya koymaktadır.

Kur'ân'ın 'şeâir' olarak ifade ettiği şeyler Allah'ı hatırlatan, kalplerde Allah'la ilgili bilinci diri tutan sembollerdir. Bu semboller kalplerde takva şuurunun iyice yerleşmesini ve Allah'a karşı saygınlığın pekişmesini sağlar. Ayrıca bunlar birer parola gibi olup görüldükleri veya duyuldukları zaman kime ait olduğu hemen bilinir, şuur canlanır, Allah zikredilir, dinî duyarlılık artar.⁸⁹

Kur'ân'ı Kerim'de Allah'ın sembolleri/nişânelerine saygı gösterilmesi istenmektedir: "Evet, bu böyledir. Kim Allah'a ait nişânelere saygılı davranırsa, bu kalplerin takvalı olmasındandır."⁹⁰

Seyyid Kutup (öl. 1966), Allah'ın sembolleri demek olan 'Şeâirullah'ı, takva bilincine dayandırır ve şöyle der:

"Hacda yerine getirilen özel ibadetlerin ve şîârların esas gayesi kalplerde takva duygusunu uyandırmaktır. Zaten hac mevsiminde yerine getirilen özel ibadetler ve şîârlar Kâbe'nin Rabbine yöneliş, O'na itaat etmeyi somutlaştıran sembolik davranışlardır. Bu davranışlar, özünde Hz. İbrâhim'den bu yana yaşanan anıları barındırmaktadır. Dolayısıyla hac mevsiminde yerine getirilen özel ibadetler, uygulanan sembolik davranışlar dua ve namaz ile aynı değere sahiptirler".⁹¹

Semboller/nişâneler, takva şuuruna varamamış kimseler için bir anlam ifade etmeyebilir. Ancak takva şuuruna sahip bir yürekte bu sembollerin taşıdığı anlam, dile getirdikleri gerçek, vurguladıkları hakikat, oluşturdukları dini heyecan bambaşkadır. Zira insanlar şeâirullah'a hürmet göstererek ve onların yerine getirilmesini istedikleri davranışları sergileyerek Allah'a yönelmiş ve yaklaşmış olurlar.⁹²

6. Hac İbadeti Vesilesiyle İslâm Kardeşliğinin Pekişmesi

Dili, ırkı, rengi veya kültürü ne kadar farklı veya uzak da olsa, insanları birbirine bağlayıp kaynaştıran, aralarında sevgi, merhamet, yardımlaşma vb. erdemleri canlandıran, büyük bir aile olduklarını hissettiren Kur'ân merkezli anlayışlardan birisi de iman kardeşliğidir. İman kardeşliği anlayışı, inanç birlikteliğine dayalı bir sitem olup Kur'ân'a göre kan bağına dayalı kardeşlikten çok daha öncelikli ve önemlidir.⁹³ İnanç esaslı din kardeşliği Allah'ın inananlara lütfettiği

⁸⁸ M. Sait Özervarlı, "Şiâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39/123.

⁸⁹ http://www.kuraniterbiye.com/yazidetay.php?Yazi_id=344&yazar=53 (Erişim 20 Nisan 2021).

⁹⁰ el-Hac 22/32

⁹¹ Seyyid Kutub, *Fî zilâli'l-Kur'ân* (Beyrut: Daru's-Şurûk, 2003), 4/2422.

⁹² Selim Özarslan, "Şeâir-İ İslâm'ın Oluşumunda Hz. İbrâhim (a.s.) Şeriatının Rolü", *Diyanet İlmî Dergi* 53/2 (Nisan 2017), 16.

⁹³ Akbaş, *Kur'ân'da İnsanın Mutluluğu*, 319.

en güzel nimetlerden birisi olup Kur'ân'da "Mü'minler ancak kardeşler"⁹⁴ ifadesi ile ortaya konmuştur.

Hac, Müslümanların her yıl bir araya geldiği kardeşlik buluşmasıdır. Hac ibadetinin İslâm ümmeti için birleştirici, vahdeti sağlayan ve kardeşliği pekiştiren pek çok yönünün olduğunu söyleyebiliriz. Hac, İslâm kardeşliğini pekiştirir; bir mü'mini bütün inananları kucklamaya hazır hale getirir.⁹⁵ Böylece hac, uluslararası çapta Müslümanların birlikteliği ve dayanışması için bir fırsat olur. Müslümanlar, hac vesilesiyle birbirleriyle tanışıp, karşılıklı görüş alışverişinde bulunma imkânına kavuşurlar.

"Gelsinler ki kendileri için birtakım faydalara tanık olsunlar..."⁹⁶ âyetinde zikredilen faydalardan bir tanesinin de hac ibadeti esnasında pekişen Müslümanlar arasındaki kardeşlik bilinci olduğu ifade edilmiştir. Bu anlamda *مَنَافِع*/*menâfi'* kelimesinin açıklamasında şu izahat da yapılmıştır:

"Âyette geçen *مَنَافِع*/*menâfi'* kelimesinin nekra olarak kullanılması, burada sözü edilen faydaların genel olarak dinî ve dünyevî olmak üzere çok boyutlu olduğunu anlatır. Hacca gelenlerin ulaşacakları yararların başında bütün mü'minleri kucaklayan kardeşlik bilinci gelir. Müslümanlar topluca, birlikte ibadet yaparak aralarındaki dinî bütünlüğü, İslâm kardeşliğini, güçlerini birleştirmeyi, bağlarını sağlamlaştırmayı, ilişkilerini düzenlemeyi, dayanışmayı, uyumu, dostluk ve yakınlığı kusursuz bir şekilde oluşturmuş olurlar".⁹⁷

Netice itibarıyla denilebilir ki hac ibadeti, "Mü'minler ancak kardeşler" âyetini pratik hayata geçirerek İslâm kardeşliğini pekiştirir. Hac, dünyanın her bir tarafında yaşayan bütün Müslümanların aynı ortak değerlere sahip oldukları ve bu değerlerin kendileri için ortak bir zemin oluşturduğu gerçeğinin en açık ifadesidir. Aynı şekilde hac, zengini ve fakiriyle, genci ve yaşlısıyla farklı özellikte pek çok insanla bir arada yaşamının göstergesidir. Karşılıklı yardımlaşma ve dayanışmanın yapıldığı; insanların bir tarağın dişleri gibi eşitlendiği bir gösteri alanıdır.⁹⁸

Sonuç

Allah'a ibadet/kulluk etmek için yaratılan insanoğlunun Allah'a iman ettikten sonra inancının gereği olarak O'na ibadet etmekle yükümlüdür. İslâm dininde önemli bir yeri olan ibadetler, insanın manevî dünyası üzerinde etkili bir güce sahiptir. İslâm'ın temel ibadetlerinden biri de hac ibadetidir. Kur'ân'ın yirmi beş âyetinde ve özellikle de Hac Sûresi'nde haccın mana ve önemine sıklıkla vurgu yapılmaktadır. Hac ibadetiyle ilgili söz konusu âyetler incelendiğinde bu ibadetin birey hayatının değişim ve dönüşümüne katkısının çok büyük olduğunu gösterir.

Hac ibadetinin bireyde gerçekleştirdiği değişim ve dönüşümün bir kısmını şöylece sıralayabiliriz:

• Hac ibadeti bireyin şirkten arındırıp tevhdî bilince varmasını sağlar. Nitekim hacla ilgili olan âyetlere bakıldığında, bu âyetlerin cahiliye döneminde hac ibadetine

⁹⁴ el-Hucurât 10/49.

⁹⁵ Sarice, "Din Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 501.

⁹⁶ el-Hac 22/28.

⁹⁷ Kasapoğlu, "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti", 109.

⁹⁸ Erul - Keleş, *Haccı Anlamak*, 15; Akpınar, "Kur'an Ayetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı", 98.

karıştırılmış şirk uygulamalarını sonlandırdığını, asıl hedefinden uzaklaştırılan bir kısım uygulamaları yeniden hedefine oturttuğunu görürüz.

• Hac vesilesiyle kişi, kötü huylarından vazgeçip nefis tezkiyesini gerçekleştirir. Zira hac, insanı her türlü kirlerden temizleyen, Müslümanı ruhî olgunluğa ulaştıran bir ibadettir.

• Allah, hac ahkâmından bahsettiği birçok âyette, mü'minleri takvaya davet ettiğinden dolayı hac ibadeti, ferdin takva gerçekliğine ulaşmasına imkân tanır.

• Hac öncesi ve sonrasında kişi, Allah'ı zikretme ve nimetlere şükretme bilincine varır.

• Hac vasıtasıyla bireyde Allah'ın hürmete layık kıldığı şeâir/sembollere derin saygı duyma bilinci oluşur.

• Hac, Müslümanların her yıl bir araya geldiği kardeşlik buluşması olma hasebiyle İslâm kardeşliğini pekiştiren bir ibadettir.

Bireyin duygu, düşünce ve davranışları üzerinde bu kadar büyük etkisi olan hac ibadetinden azami derecede istifade edilebilmesi için hacı adaylarının çok iyi eğitilmesi gerektiği hususu gözden kaçırılmamalıdır.

Kaynakça

- Akbaş, Ahmet. *Kur'ân'da İnsanın Mutluluğu*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Akkaya, Veysel. *Hacci Yaşayanlar*. İstanbul: Nesil Yayınları, 2008.
- Akpınar, Ali. "Kur'ân Âyetlerine Göre Hac İbadetinin Zamanı ve Daha Sağlıklı Bir İbadet İçin Bazı Teklifler". *Marife* 3/1 (Mayıs 2003), 89-106.
- Aktaş, Hamza. *Din Eğitimi Açısından Kur'ân'da Nefis Kavramı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2012.
- Altın, Mehmet. "Esmâ-i Hüsnâ İçerikli Duâ Âyetlerinin Tahlili". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 6/1 (Ocak 2020), 382-403.
- Altın, Mehmet. "Âyetlerde Geçen Esmâ-i Hüsnânın Fikhî ve İtikadî Hükümlere/Meselelere Kaynaklık Etmesi". *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8/2 (Aralık 2019), 592-604.
- Bayraklı, Bayraktar. *Yeni Bir Anlayışın Işığında Kur'ân Tefsiri*. 20 Cilt. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2007.
- Bayraklı, Bayraktar. *İslâm'da Eğitim Batı Eğitim Sistemleriyle Mukayeseli*. İstanbul: Bayraklı Yayınları, 2009.
- Bozkır, Metin. *İbadetlerin Ruhsal Boyutu*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Buğâ, Mustafa el- vd., *el-Fıkhü'l-Menheci*. 8 Cilt. Dimaşk: Daru'l-Kalem, 1996.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi'u's-sahîs*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Daru Tavki'n-Necât, 2001.
- Bûtî, Ramazan el-. *Fıkhüs-sîre*. Dimaşk: Daru'l-Fikr, 1991.
- Bayyığıt, Mehmet. *Sosyo-Kültürel Yönleriyle Türkiye'de Hac Olayı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998.
- Çağrı, Mustafa. "Şükür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39/259-261. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Certel, Hüseyin. "Dini Hayatta İbadetin Yeri ve Önemi". *Dini Araştırmalar* 1/4 (Haziran 1999), 209-222.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî el-. *et-Ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Daru'l-Fazile, ts..

- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-. *Sunenu'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârimî, Riyâd: y.y., 2000.
- Demirel, İbrâhim. *Sebe Suresi Bağlamında Tevhid ve Şirk*. Karabük: Karabük Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Erul, Bünyamin. - Keleş, Ekrem. *Haccı Anlamak*. Ankara: DİB Yayınları, 2010.
- Geçioğlu, Ahmet Rifat. "Hac İbadetine Psikolojik Bir Yaklaşım". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)* 16/1 (Ekim 2016), 219-243.
- Geçioğlu, Ahmet Rifat. "Hac İbadetinin Bireysel Dinî Yaşayış Üzerindeki Etkileri: Bir Tipleme Denemesi". *Bilimname* 2019/37 (Nisan 2019), 243-287.
- Gündüz, Bilal. *Kur'ân'da Küfrün Karşıtı Olarak Şükür*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Hökekleli, Hayati. *Din Psikolojisi*. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Ibragimov, Farman. *Din Eğitimi Açısından Kur'ân'a Göre "Şükür" Kavramı*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- İbn Kesîr, Hafız İmaduddin Ebu'l-Fidâ. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*. thk. Mustafa Seyyid Muhammed vd.. 15 Cilt. Kâhire: y.y., 2000.
- İsfahânî, Râgıb. *Müfredâtu elfâzi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Said Geylanî. Beyrut: Daru'l-Marife, ts..
- Karaman, Hayreddin vd.. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karaman, Hayrettin vd.. *İlmihal 1*. 2 Cilt. İstanbul: DİB Yayınları, 2004.
- Kasapoğlu, Abdurrahman. "Kişilik Eğitimi Açısından Hac İbadeti". *Diyanet İlmî Dergi* 44/1 (Mart 2008), 94-118.
- Kırca, Celal. *Kur'ân-ı Kerîm'de Fen Bilimleri*. İstanbul: Marifet Yayınları, 1989.
- Koca, Ferhat. "İbadet (İslâm'da İbadet)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 19/240-247. Ankara: TDV Yayınları, 1999.
- Kur'ân-ı Kerîm Meâli*. çev. Halil Altuntaş & Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebû Bekr. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki. 24 Cilt. Beyrut: y.y., 2006.
- Kutub, Seyyid. *Fî zilâli'l-Kur'ân*. 6 Cilt. Beyrut: Daru's-Şurûk, 2003.
- Râzî, Fahrudin Muhammed b. Ömer er-. *Mefâtihu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrut: y.y., 1981.
- Sarice, Nuray. "Din Eğitimi Açısından Hac İbadeti". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 4/2 (Aralık 2020), 497-522.
- Sert, H. Emin. *Kur'ân'da İnsan Tipleri ve Davranışları*. İstanbul: Bilge Yayınları, 2003.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Şirk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 39/193-198. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Şeriati, Ali. *Hac*. çev. Ejder Okumuş. Ankara: Fecr Yayınları, 2012.
- Şimşek, M. Sait. *Kur'ân'ın Ana Konuları*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1999.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-. *Câmiu'l-beyân an tevîli'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki vd.. 25. Cilt. Kahire: y.y., 2001.
- Türk, Nurdoğan. "Kur'ân-ı Kerîm'de Hac ve Umre İbâdetlerine Dair Yanlış İnanç Ve Davranışları İfade Eden Âyetlerin Tefsiri". *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (Haziran 2014), 13-35.
- Turşak, Musa. "Kur'an'ın Bazı Ayetleri Çerçevesinde Nefs Kavramının İnsan Davranışlarına Etkisi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12/63 (Nisan 2019), 1303-1313.
- Öngören, Reşat. "Zikir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 44/409-412. Ankara: TDV Yayınları, 2013.

- Özarslan, Selim. "Şeâir-i İslâm'ın Oluşumunda Hz. İbrâhim (a.s.) Şeriatının Rolü". *Diyanet İlmî Dergi* 53/2 (Nisan 2017), 11-40.
- Özaydın, Abdülkerim. "Hac (İslam'da Hac)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/386-389. Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/387.
- Özerverli, M. Sait. "Şiâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/123-124. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Özler, Mevlüt. *İslâm Düşüncesinde Tevhit*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2005.
- Uludağ, Süleyman. "Cemâl-i Kâbe ve Hac". *Keşkül Dergisi* Hac Özel Sayısı, (2006), 8-15.
- Varıcı, Âdem. *Kur'ân'da Zikir Kavramı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Yapıcı, Asım. *İslâm'da Tövbe ve Dinî Yaşayıştaki Rolü*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîru'l-münîr*. 17 Cilt. Şam: y.y., 2009.
- İnternet Kaynak**
- http://www.kuraniterbiye.com/yazidetay.php?Yazi_id=344&yazar=53 (Erişim 20 Nisan 2021).